

6D020600 – Дінтану мамандығы бойынша

Аманкүл Темур Оралбайұлы

философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін

алуы үшін диссертациясына

АННОТАЦИЯ

Кеңестік дәуірдегі Қазақстандағы ислам 1920-1950 жылдар

Тақырыптың өзектілігі. Тәуелсіздік алғаннан кейін, Қазақстан Республикасы діни салада кеңестік заманнан мұраланған идеологиялық ұстанымдардан арылып, азаматтардың діни наным-сенім және ар-ождан бостандығын қамтамасыз етуге бағытталған жүйелі қадамдарды жүзеге асырды. Кеңестік атеизм мен діни бостандықтарға қатысты формализмнен арылу діннің қоғамдағы өзіне тән қызметтері мен рөлін қалпына келтіруге мүмкіндік берді. Дін ұлттық-этникалық бірегейліктің, руханилық пен дәстүрді сақтаудың маңызды элементі ретінде қарастырылды. Сондықтан еліміз бен халқымыздың қазіргі тарихындағы исламның рөлі мен орнын айқындаудың маңызы артуда.

Сонымен қатар қазіргі Қазақстандағы әлеуметтік-саяси өмірдің күрделі мәселелерінің бірі – мемлекет пен дін арасындағы қатынастардың үйлесімді моделін қалыптастыру. Кеңестік кезең саяси күш пен қатаң идеология арқылы халықтың өміріндегі санғасырлық тарихы бар діни дүниетанымды түп тамырымен жою мүмкін емес екенін аңғартты. Қазіргі уақытта әлемнің көптеген елдеріндегі мемлекет пен діннің арақатынасын реттеудің тиімді тәсілі – зайырлық принципі дін мен оның институттарының қоғам мен адам өміріндегі орнын айқындауға мүмкіндік берді. КСРО жылдарындағы коммунистік биліктің идеологиялық диктатынан босаған ислам діни қазақстан қоғамының рухани жаңғыруының бір қайнарына айналды. Алайда, тәуелсіздік жылдарындағы қоғамның идеологиялансыздануы, мемлекеттің идеологиялық бейтараптылық принциптері бірқатар мәселелердің бетін ашты. Діннің қоғамдық интеграцияда маңызды рөл атқаратынына көптеген дін әлеуметтанушылары назар аударған болатын. Тәуелсіздік жылдарында еліміздің рухани өмірінде орын алған осы идеологиялық вакуумды түрлі мүдделерді көздеген ағымдар мен бағыттар халқымыздың діни-рухани ұстанымдарына жат идеялармен толтыруға талпынды. Бұл қазақ қоғамының тұтастығы мен ауызбіршілігіне үлкен қауіп төндірді.

Диссертациялық зерттеу белгіленген кезеңдегі еліміздегі исламның жағдайын мұрағаттық деректерге сүйене отырып, кешенді зерттеу кеңес билігінің дінімізге келтірген залалдарын анықтаумен қатар, исламның қазақ қоғамына берген өзіндік бірегейлігін, әлеуметтік ынтымақтығы мен рухани сабақтастығын сақтап қалудағы рөлін және тетіктерін ашуды да қамтиды.

Алайда, кеңестік кезеңдегі тарихи материализмнің теориялық принциптері мен практикалық ұстанымдары Қазақстандағы исламның тарихын объективті әрі толықтай зерттеуге мүмкіндік бермеді. Дінді көп аспектілі, күрделі құбылыс ретінде зерттейтін дінтану ғылымы өзінің зерттеу объектісі туралы объективті білімдерге қол жеткізуге талпынады. Сондықтан өткен ғасырдың 20-50 жылдарындағы исламның қазақ қоғамындағы жағдайына қатысты деректер ғылыми білімнің объективтілігін қамтамасыз етеді деп ойлаймыз. Себебі, дәл осы жылдары кеңес үкіметінің дінге, оның ішінде исламға қатысты саясатының, идеологиялық және заңнамалық негіздері қалыптасты және жергілікті биліктің дінге қатысты репрессиялық әрекеттері осы заңнамалық нормалар мен идеологиялық дерективаларға негізделді. Сонымен қатар, осы жылдардағы исламға қатысты жүргізілген айрықша репрессивті саясаттың салдары қазақ халқының діни санасына, өзіндік этностық болмысы мен қазіргі таңдағы ұлттық бірегейлігін қайта қарастыруында аса маңызды және негізін қалыптастырушы кезең болды. Большевиктік, сонан соң тоталитарлық жүйенің исламға деген ұстанымдары саяси-экономикалық және халықаралық жағдайларға байланысты өзгеріп тұрды. Диссертациялық зерттеу көрсеткендей, большевиктік билік қазан төңкерісінен кейінгі жылдары исламға қатысты секулярлы ұстанымды басшылыққа алғанымен, кейбір жағдайларда мұсылман халықтарды революцияшыл күштер қатарына тартуға әрекеттенді. Осының айқын бір мысалы “исламдық социализм” идеясы. Алайда, 1922 жылы КСРО-ның құрылуына және бұл идеяның бұқара халық тарапынан қолдау таппағанына байланысты, “озбыр атеизм” саясаты қарқынды жүзеге аса бастады. Ал екінші дүниежүзілік соғыстан кейін 1945 жылы БҰҰ жарғысы мен 1948 жылы “Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының қабылдануы” кеңес үкіметінің дін саласындағы саясатының өзгеруіне де өз ықпалын тигізді. Бұл жайында әлі де егжей-тегжейлі ғылыми-зерттеу жұмысы жүргізілмеген десек те болады. Себебі 2007 жылға дейін КСРО кезіндегі Қазақстандағы исламға байланысты мұрағат құжаттары ғылыми айналымнан қағыс қалып келді.

Сонымен қатар, кеңестік Қазақстандағы ұжымдастыру мен ашаршылықтың орын алуындағы уақыптық жерлердің конфискациялануы, идеологиялық қыспаққа қарамастан халықтың діни сенімі мен дәстүрін сақтауға зор үлес қосқан дін қайраткерлерінің қызметі де әлі толық зерттеле қойған жоқ. Осыған байланысты Н.Ә.Назарбаев өзінің «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында «Қазақстан тарихы да жеке жұрнақтарымен емес, тұтастай калпында қазіргі заманауи ғылым тұрғысынан қарағанда түсінікті болуға тиіс» деген ой түйіп, «Архив – 2025» жеті жылдық бағдарламасының қабылдануына бастамашысы болды. Біз кеңес билік органдары мен аймақтардағы мұсылман жамағаттарымен қарым-қатынасын нақты құжаттар мен деректер негізінде зерттей отырып, сол уақыттағы діни ахуалға объективті көзқарасты қалыптастыруға күш салдық.

Қазіргі уақытта мемлекет пен ислам конфессиялары арасындағы қарым-қатынастардың тиісті үлгісін қалыптастыру – қазақстандық ғана емес,

әлемдік мемлекеттердің де саяси күн тәртібіндегі өзекті мәселелердің бірі. Қазақстанға қатысты айтар болсақ, кеңестік кезеңдегі мемлекеттік-исламдық қатынастардың өзіндік ерекшеліктері мен іргелі принциптерін, трансформациялануының алғышарттары мен себептерін анықтап, оларға объективті баға бермей тұрып қазіргі таңдағы исламның қоғамдық үдерістеріндегі рөлі мен даму тенденцияларын дұрыс бағалау және ынтымақтастықтың қолайлы тұжырымдамасын дамыту өте қиын. Сондықтан кеңестік мемлекеттің Қазақстандағы діни саясатымен қатар, билік құрылымдарының жергілікті мұсылман ұйымдарымен қарым-қатынасын тарихи аспектіде зерделеудің қажеттілігі күмән тудырмайды.

Диссертациялық зерттеуге арқау болған кезеңдегі қазақ қоғамындағы діни-рухани ахуалды кең ауқымды ғылыми парадигма аясында саралап, халқымыздың діни өміріндегі «ақтаңдақтарды» ашу теориялық таным көкжиегін кеңейтіп қана қоймай, секулярлы және атеистік квазикұндылықтардың үстемдігі жағдайында діннің әлеуметтік ортада сақталуының латентті тетіктерін концептуалды талдауға мүмкіндік береді. Осы тұрғыда диссертациялық зерттеу жұмысы елімізде жүзеге асырылып жатқан «Рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарламасының мазмұнымен үндес келеді.

Жұмыстың мақсаты мен міндеттері. Зерттеудің мақсаты – 1920-1950 жылдардағы Қазақстандағы ресми биліктің исламға қатысты ұстанған діни саясатының кезеңдік ерекшеліктерін анықтау және тұрмыстық исламның қоғамның рухани негіздері мен құндылықтарын сақтаудағы рөлін дәйектеу. Осы мақсатқа қол жеткізу төмендегі міндеттерді жүзеге асыруды қамтиды:

- 1920-1950 жылдардағы кеңес үкіметінің дін саясатындағы, соның ішінде Қазақстандағы саясатының, хронологиялық кезеңдерін анықтап, талдау және олардың өзіндік ерешеліктерін ашу;

- кеңес үкіметінің 20-ыншы жылдардағы дін бостандығына қатысты ұстанымдарын талдау арқылы “озбыр атеизм” идеологиясының қалыптасуы мен жүзеге асуының алғышарттарын, факторларын мен салдарларын анықтау;

- дінді реакцияшыл қоғамдық құбылыс ретінде жоюға бағытталған кеңестік саясаттың идеологиялық және әлеуметтік-экономикалық аспектілерінің арақатынасын талдау, 1929-1931 жылдар аралығында Қазақстанның түрлі аймақтарында толқулар мен аштықтың орын алуындағы уақыптық жерлердің тәркіленуі мен дін қызметкерлерін әлеуметтік страт ретінде жоюдың экономикалық жолдарын көрсету мен салдарларын тұжырымдау;

- Қазақстандағы діни ұйымдар мен жекеленген дін қайраткерлерінің исламның дүниетанымдық негіздері мен құндылықтарын, моральдік-этикалық ұстанымдарын сақтау мен болашақ ұрпаққа жеткізудегі рөлін талдау;

- мұрағаттық деректер мен құжаттар негізінде кеңестік биліктің Ұлы Отан соғысы және одан кейінгі уақыттардағы дін саласындағы саясатына ықпал еткен факторларды анықтау;

- ресми атеистік идеология мен секулярлы қоғам жағдайындағы исламның қоғамдағы орны мен әлеуметтік қызметтерін айқындау, тұрмыстық діни сана формаларына талдау жасау.

Жұмыстың ғылыми жаңалығы. Диссертациялық зерттеудің ғылыми жаңалығы кең ауқымды мұрағаттық деректер негізінде аталған кезеңдегі еліміздегі исламның қоғамдық санадағы трансформациялары мен беталыстарын анықтаумен, сипаттаумен және теориялық тұжырымдаумен байланысты болды. Зерттеу барысында мәселені анықтау мен шешімін табуда өзіндік ерекшелігімен сипатталатын төмендегідей ғылыми жаңалықтарға қол жеткізілді:

- Бұрын белгісіз болып келген мұрағаттық деректер мен мәліметтер ғылыми айналымға енгізіліп, дінтану ғылымының жаңа концептуалдық - теориялық аясы кеңейтілді;

- 1920-1950 жылдардағы кеңестік биліктің Қазақстандағы дінге, соның ішінде исламға қатысты ұстанған саясатының хронологиялық кезеңдері мен олардың сипаттары айқындалды;

- Кеңес үкіметінің ислам дінінің қоғамдық санадағы көріністерімен күресінің саяси-идеологиялық және әлеуметтік-экономикалық аспектілері анықталып, талданды. Уақыптық жерлерді тәркілеу мен дін қызметкерлерін бейтараптандырудың еліміздегі діни дәстүр мен санаға ықпалы айқындалды;

- 1940-1950 жылдардағы кеңестік биліктің ислам дініне және исламның діни құрлымдарына қатысты ұстанымының өзгеруіне ықпал еткен ішкі саяси және халықаралық факторлар талданып, олардың діни өмірдің қайта жандануындағы рөлі айқындалды;

- Кеңестік дәуірдегі дін қайраткерлерінің, ишандары мен ахундарының имам-молдаларының исламның діни дүниетанымдық қайнарлары мен құндылықты негіздерін сақтау мен сабақтастырудағы рөлі мен қызметтері зерделенді;

- Ислам дінінің қазақ халқының күнделікті тұрмыстық өміріндегі, салт-дәстүрі мен рәсімдеріндегі көріністері талданып, тұрмыстық исламның латентті діндарлық формасы мен діни әлеуметтенудегі рөлі айшықталды.

Зерттеу пәні. 1920-1950 жылдары Қазақстандағы исламның тарихы мен орнын, ұлттық болмысты қорғаудағы рөлін жан-жақты зерделеп, оған объективті тұрғыдан баға беру, көпшілікке беймәлім деректерді ғылыми айналымға енгізу.

Ғылыми жұмыстың теориялық және практикалық маңызы.

Диссертациялық зерттеу жұмысы жиырмамыншы ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстандағы исламның жағдайы және мемлекет пен ислам институттарының қарым-қатынасының тарихи эволюциясын түсінуге мүмкіндік береді. Идеологиялық парадигма сипатындағы атеизмнің концептуальдық мазмұны мен тұрмыстық ислам ұғымының категориялық мәнін аша отырып, дінтану ғылымының теориялық-методологиялық қорын кеңейтуге ықпал етеді.

Зерттеу нәтижелері еліміздегі қазіргі заманғы ислам тарихындағы ақтанлақтардың орнын толтырып, рухани жаңғыру бағдарламасының жүзеге

асуына өз үлесін қосады. Өртүрлі тарихи-мәдени және саяси-әлеуметтік жағдайлардағы исламның интеграциялық, аксиологиялық және мәдени трансляциялық қызметтерін айқындау еліміздегі діни бірегейлікті нығайту мен конфессиялар арасындағы ынтымақтастықты жетілдіруге де ықпал етеді. Диссертация материалдары еліміздегі ислам тарихы, дінтану, мемлекет-дінаралық қатынастар пәндерін оқытуда қолданыла алады.

Қорғауға ұсынылған ғылыми тұжырымдар.

Біз қорғауға ұсынылатын келесі ғылыми тұжырымдарды жасадық:

1. Қазақстандағы кеңес билігінің исламға қатысты саясатын үш негізгі кезеңге бөліп қарастыруға болады. Біріншісі 1920-1925 жылдар аралығын қамтиды. Бұл кезеңдегі діни саясат 1917 жылдың қарашасындағы “Ресей халықтары құқықтарының Декларациясы”, 1917 жылдың 20-қарашасындағы большевиктердің “Ресей мен Шығыс еңбекші мұсылмандарына Жолдауы” және 1918 жылдың 23-қаңтарындағы Халық комиссарлары Кеңесінің “Мемлекеттің діннен және мектептің шіркеуден ажыратылуы” туралы жарлығы аясында жүзеге асты. Бұл кезеңде жас кеңес билігі мен дін қатынасы классикалық секуляризм принциптеріне негізделді. Билік діни өмірдің ағымына етене араласпады, жаңа мешіттердің салынуына қарсылық білдірмей, бейтарап позиция ұстанды.

2. 1922 жылы желтоқсанда КСРО-ның құрылуымен кеңестік билік пен діни институттар арасындағы қарым-қатынас антагонистік сипат алды. Ортақ коммунистік идеологияның негізінде жаңа кеңес халқының қауымдастығын құруға бағыт алған кеңес билігі дінді ескі эксплуататорлық құрылыстың сарқыншағы ретінде жою саясатын іске қосады. Бұл кезең “озбыр атеистік” идеология мен уақыптық жерлер мен мүлікті тәркілеу және дін қызметкерлерін экономикалық мәжбүрлеу арқылы діни қызметтен бас тартуға көндірумен, көнбегендерді қатал репрессиялау арқылы сипатталады. Қазақстанда 1920 жылдардың соңына қарай саяси практикаға енгізілген бұл саясат 1940-жылдардың басына дейін жалғасты.

3. 1940-1950 жылдардағы КСРО-дағы ислам дініне қатысты ұстанымдарының өзгеруіне ішкі және сыртқы саяси факторлар ықпал етті. Ішкі саяси факторлар Орталық Азия мұсылмандары діни басқармасының құрылуына себеп болды. Осы жылдары Қазақстан қазияты да халықты майдан қажеттіліктерін өтеуге жұмылдыруда және рухани-психологиялық қолдауда қажырлы еңбек етті. КСРО-ның БҰҰ-ның қатарына кіруі және 1948 жылы “Адам құқықтарының Жалпыға бірдей адам құқықтарының” Декларациясының қабылдануы еліміздегі дін саласындағы саясаттың белгілі бір деңгейде либерализациялануына ықпал етті.

4. Кеңес үкіметі діни өмірдің қайта жаңғыруына мүмкіндік берген бірқатар қадамдарға барғанымен, атеистік идеология кеңінен насихатталып, білім берудің барлық сатыларын қамтыды. Дегенмен, отбасылық тәрбиеде ислам құндылықтары басым болды. Бұл криптодіндарлықтың немесе діндарлықтың латентті формаларының қалыптасуына ықпал етті.

5. “Озбыр атеизмнің” үстемдік етуі Қазақстандағы ислами білім беруге орасан зор зиян келтірді, бірақ түпкілікті жойып жібере алмады.

Қазақстандағы медреселер жаппай жабылғанымен, Орталық Азия діни басқармасына қарасты ислам білім беру орталықтарында білім алу мүмкіндіктері сақталды. Көршілес Өзбекстанның медреселерінде білім алған қазақ азаматтары діннің ақидалық, ғықтық негіздері бойынша білім алып, ел арасында ислами білімнің сабақтастығын қамтамасыз етті.

6. Кеңестік идеологиялық қысым қоғамдық сананың ресми деңгейлерін қамтығанымен, күнделікті-тұрмыстық деңгейдегі халық санасы ислам дәстүрлерінен ажырамады, исламның шариғи және дүниетанымдық-құндылықтық элементтері салт-дәстүрлер мен рәсім-рәміздерде көрініс беріп отырды.

Ғылыми жұмыстың нәтижелерінің жариялануы және сыннан өтуі. Диссертацияның ғылыми зерттеулері мен кейбір ғылыми тұжырымдары халықаралық, республикалық ғылыми теориялық және ғылыми-практикалық конференциялар мен семинарларда сыннан өтті. Шетелдік және Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі бекіткен ғылыми баспаларда жарық көрді. Жалпы ғылыми мақалалар саны – 11. Оның ішінде Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің талаптарына сәйкес Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінің отандық ғылыми басылымдарда жарияланғаны – 3. Нөлдік емес импакт-факторы бар SCOPUS базасына тіркелген шетел журналында жарияланған мақалалар – 1. Шетелдің халықаралық ғылыми конференциясында жарияланған мақалалар – 1. Қазақстанда өткен халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары жинағында жарық көрген мақалалар – 5. Диссертация Нұр-Мұбарак университетінің «Дінтану» кафедрасында талқыланып, қорғауға ұсынылды.

Ғылыми жұмыстың құрылымы. Диссертациялық жұмыс қысқартулардан, кіріспеден, бірінші тарау үш бөлімнен, екінші тарау төрт бөлімнен, үшінші тарау екі бөлімнен, қорытындыдан және пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімінен тұрады.